

την αιτία των μεταναστεύσεων λαών προς αναζήτηση νέων εδαφών για αποικισμό, των εκστρατειών λεηλασίας και των σχεδόν αδιάκοπων πολέμων, που προκάλεσαν την αυξημένη στρατιωτικοποίηση των μεσογειακών και ευρωπαϊκών περιοχών της αρχαιότητας. Οι φυσικές αμυντικές τοποθεσίες κρύβονταν πίσω από επάλξεις και ακροπόλεις, υπό την προστασία των οποίων ο αγροτικός πληθυσμός έβρισκε καταφύγιο σε περίπτωση εισβολής. Στην Ελλάδα, για παράδειγμα, κατά την αρχαϊκή περίοδο, οι πόλεμοι μεταξύ γενιών και μεταξύ φυλών για την αρπαγή των συγκομιδών, την ιδιοποίηση των εδαφών και την υποδούλωση των γειτονικών πληθυσμών πολλαπλασιάστηκαν, γεγονός που οδήγησε τις ισχυρότερες ηγεμονίες στη σύσταση μιας αριστοκρατίας που συγκέντρωνε στα χέρια της το μεγαλύτερο τμήμα των εδαφών, τα δαπανηρά και αποτελεσματικά μεταλλικά όπλα, τα άλογα και τα άρματα μάχης. Αυτή η έγγειος και στρατιωτική αριστοκρατία βρέθηκε ουσιαστικά στην κεφαλή της ισχυροποιημένης πόλης και του αναδυόμενου κράτους. Έτσι, οι ισχυρότερες στρατιωτικοποιημένες πόλεις-κράτη μπόρεσαν να επεκτείνουν τις εκστρατείες λεηλασίας στις γειτονικές πόλεις με την αποίκησή τους και να επιλύουν έτσι τα προβλήματα προμηθειών τους, είτε με την επιβολή φόρου υποτέλειας, είτε καταλαμβάνοντας και εκμεταλλευόμενοι τα εδάφη τους. Όπως έγραψε ο Garnsey (1996): «Οι Ρωμαίοι έτρεφαν τους πεινασμένους τους χάρη στις συγκομιδές των γειτόνων τους και καλλιεργούσαν τα κατακτημένα εδάφη μέσω των υποταγμένων εχθρών τους. Οι ηττημένοι ήταν υποχρεωμένοι να παρέχουν αποθέματα (και εργατικά χέρια) προκειμένου να επιτρέψουν τα επόμενα στάδια κατάκτησης. Με τον καιρό οι Ρωμαίοι λεηλάτησαν και εκμεταλλεύτηκαν τους πόρους υπερπόντιων εδαφών. Από το πλεόνασμα που αποκόμιζαν από τα υποτελή κράτη τρέφονταν οι Ρωμαίοι στρατιώτες και οι μη παραγωγικοί πολίτες».

Αλλά από τη στιγμή που συστάθηκαν οι σταθερές, σχετικά ισχυρές πόλεις-κράτη, ένα καθόλου αμελητέο τμήμα του πληθυσμού (ευγενείς, πολεμιστές, διοικητές, τεχνίτες, έμποροι, υπηρέτες...) απαλλάχθηκε από τη γεωργική εργασία. Όπως είδαμε γενικά, η γεωργική παραγωγικότητα της εποχής μόλις που επαρκούσε για τη συντήρηση των καλλιεργητών και των οικογενειών τους. Έκτοτε, για τον εφοδιασμό της, η κυρίαρχη και ενδυναμωμένη αρχαία πόλη δεν είχε όλο και μεγαλύτερη ανάγκη μόνο από αποικίες αλλά επίσης από σκλάβους.

Η «απαραίτητη» δουλεία;

Πράγματι, όπως υπογραμμίζει ο Meillassoux (1986), ο δούλος, στον οποίο συνήθως απαγορεύεται να αναπαράγεται, δεν έχει να συντηρήσει οικογένεια. Οι ανάγκες του περιορίζονται στο δικό του μερίδιο συντήρησης, και υπό τις συνθήκες αυτές ο δούλος που εργάζεται στη γεωργική παραγωγή

μπορεί να διαθέσει ένα «πλεόνασμα» εκεί που ένας ελεύθερος άνθρωπος με το βάρος μιας οικογένειας δεν θα μπορούσε. Βέβαια, το «πλεόνασμα» αυτό δεν είναι παρά φαινομενικό, διότι στην πραγματικότητα οι περιφερειακές κοινωνίες, που υπόκεινται στην αρπαγή των δικών τους εργατικών χεριών, είναι αυτές που δημιουργήσαν αυτό το εργατικό δυναμικό που αιχμαλωτίστηκε και υποδουλώθηκε. Έτσι, για την πόλη δουλοκτήτη το κόστος ανανέωσης του δούλου περιοριζόταν κατ' αρχάς στο κόστος αιχμαλωσίας του και πώλησής του, όπου η αιχμαλωσία ήταν ευκολότερη όσο η στρατιωτική υπεροχή της κατακτητικής πόλης ήταν μεγαλύτερη, και κατόπιν στο κόστος συντήρησής του, που περιλάμβανε τη διατροφή του και τη φύλαξή του.

Η ανάλυση αυτή είναι πολύ διαφορετική από εκείνη που ενίοτε αποδίδεται στον Engels (*Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*), σύμφωνα με την οποία η δουλεία αναπτύχθηκε ιστορικά από τη στιγμή που, με το να καταστεί η παραγωγή ενός εργάτη ανώτερη από τις δικές του ανάγκες, έγινε πιο συμφέρουσα η διατήρηση των αιχμαλώτων πολέμου ως δούλων παρά η εξόντωσή τους, όπως παλαιότερα. Αυτή η άποψη δεν είναι καθόλου υποστηρίξιμη. Στην πραγματικότητα, για να μπορέσει μια οποιαδήποτε κοινωνία να αναπαραχθεί με τα δικά της μέσα πρέπει απαραίτητα η παραγωγή ενός εργάτη να είναι ανώτερη από τις ανάγκες του, πόσο μάλλον για να θρέψει τα παιδιά, τους αρρώστους, τους προσωρινά ανάπηρους κ.λπ. (βλ. Κεφ. 1 σημείο 4). Ο κανόνας αυτός ισχύει για όλες τις κοινωνίες, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που προώθησαν την ανάπτυξη της δουλείας.

Κατά την άποψή μας, η ανάπτυξη της δουλείας στην αρχαία εποχή στη Δύση και η συνέχισή της για περισσότερο από μία χιλιετία εξηγείται εντελώς διαφορετικά: αυτό που κατέστησε «απαραίτητη» τη δουλεία, αμέσως μόλις εμφανίστηκε η πόλη της αρχαιότητας, βασιζόταν στο γεγονός ότι η γεωργική παραγωγικότητα της εποχής δεν επαρκούσε για να εξασφαλίσει την ανανέωση των γενεών και παράλληλα να διαθέσει πλεόνασμα ικανό να προμηθεύει την πόλη. Εξάλλου αυτό που έκανε δυνατή τη δουλεία, πέρα από τη στρατιωτική υπεροχή της πόλης δουλοκτήτη, ήταν η ύπαρξη στην περιφέρειά της λαών λιγότερο ισχυρών, που αποτελούσαν ένα τεράστιο απόθεμα εργατικών χεριών. Αυτή ήταν εξάλλου η άποψη των αρχαίων στο ζήτημα αυτό: «Άλλωστε η χρήση δούλων και ζώων δεν διαφέρει πολύ, επειδή και τα ήμερα ζώα και οι δούλοι βοηθούν για την απόκτηση των αναγκαίων με το σώμα τους [...]. Γι' αυτό και η τέχνη του πολέμου είναι κατά κάποιον τρόπο φύσει κτητική (αφού και το κυνήγι είναι τμήμα της πολεμικής τέχνης), που πρέπει να χρησιμοποιείται εναντίον των θηρίων και εκείνων των ανθρώπων που δεν θέλουν να εξουσιάζονται, αν και η φύση τούς έπλασε γι' αυτό, οπότε ο πόλεμος αυτός είναι φυσικά δίκαιος. [...] Ένα είδος λοιπόν φυσικής κτήσης ανήκει στην τέχνη της διοίκησης του οίκου, ότι είναι αναγκαίο να υπάρχει ή να αποκτιέται για να αποθηκεύεται, είναι δηλαδή η

απόκτηση πραγμάτων αναγκαίων για τη ζωή και χρήσιμων στην πόλη ή την οικογένεια» (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*).²

Επιπλέον, η δουλεία λόγω χρέους συχνά προηγήθηκε της ανάπτυξης της δουλείας των αιχμαλώτων πολέμου. Στην πραγματικότητα, μόλις δημιουργήθηκαν η αρχαία πόλη και οι μη παραγωγικές κοινωνικές ομάδες, και μόλις αυξήθηκε σημαντικά ο φόρος, πολλοί γεωργοί που ήδη από το παρελθόν μόλις κατάφεραν να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες και εκείνες των οικογενειών τους αναγκάστηκαν να εμπλακούν στα γρανάζια ενός αυξανόμενου χρέους, που οδήγησε πολλούς από αυτούς στο να χάσουν ταυτοχρόνως και την περιουσία τους και την ελευθερία τους. Ο μηχανισμός αυτής της υποδούλωσης λόγω χρέους είναι πολύ γνωστός: ένας χωρικός που μετά βίας αυτοσυντηρείται, ο οποίος πρέπει να πουλήσει ένα πολύ σημαντικό τμήμα της συγκομιδής του για να πληρώσει το φόρο, είναι υποχρεωμένος, όταν ο σπόρος είναι πολύ ακριβός, να χρεωθεί για να τον αγοράσει ώστε να καλύψει τις ανάγκες του μέχρι την επόμενη σοδειά· και για να εξοφλήσει το χρέος του θα πρέπει να πουλήσει σε χαμηλή τιμή ένα τμήμα της σοδειάς αυτής. Έτσι, καταλήγει να δανειζεται χρήματα για μερικούς μήνες με πολύ υψηλό επιτόκιο. Από χρονιά σε χρονιά, ακόμη πιο φτωχός λόγω του επιτοκίου του χρέους του, ο αγρότης αναγκάζεται να χρεώνεται όλο και περισσότερο υποθηκεύοντας όλο και μεγαλύτερο τμήμα της γης του, της μελλοντικής εργασίας της δικής του και της οικογένειάς του. Φτάνοντας στο σημείο η αξία της ετήσιας συγκομιδής του να είναι χαμηλότερη από το ολικό ποσό του χρέους του, βρίσκεται αναγκασμένος να παραχωρήσει στον πιστωτή του όλα τα υποθηκευμένα μέσα παραγωγής του, συμπεριλαμβανομένου του ίδιου και της οικογένειάς του. Έτσι, βρίσκεται στη δυσχερή κατάσταση της υποτέλειας λόγω χρέους προς όφελος του πιστωτή του, που γίνεται ιδιοκτήτης των εκτάσεών του, του ατόμου του και των απογόνων του.

Στις αρχαίες κοινωνίες το εύρος που έλαβε μέσω του μηχανισμού αυτού η αύξηση της εκδήλωσης κάθε είδους υποτέλειας και η μεταγενέστερη ανάπτυξη του δουλοκτητικού πολέμου δείχνουν καθαρά ότι, στις συνθήκες της εποχής, η δουλεία κατέστη, όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης, μια «φυσική» αναγκαιότητα για να καλύπτει ταυτοχρόνως τις ανάγκες της οικογένειας και εκείνες του κράτους.

Η περίπτωση της Ελλάδας

Στις «δυτικές» κοινωνίες της περιοχής της Μεσογείου και της Ευρώπης οι καλλιεργήσιμες γαίες δεν ήταν, όπως στις «ανατολικές» υδραυλικές κοινο-

2. Μετάφραση του αρχαίου κειμένου από τη σειρά Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «Οι Έλληνες», Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, εκδόσεις Κάκτος. (Σ.τ.Μ.)

νίες (Αίγυπτος, Μεσοποταμία, Ινδός), ο καρπός μεγάλων έργων που πραγματοποιήθηκαν υπό την επίβλεψη ενός παντοδύναμου άρχοντα, παραχωρώντας τα εδάφη αυτά σε ιδιώτες ή σε γειτονικές ελάχιστα διαφοροποιημένες κοινότητες. Στη «Δύση» οι καλλιεργήσιμες γαίες αργεί ήταν πολύ περισσότερο το αντικείμενο μιας συνήθως πολύ άνισης οικειοποίησης ή ιδιωτικής επικαρπίας.

ΑΠΟΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΥΠΟΤΕΛΕΙΑ

Έτσι, από τον 8ο αιώνα π.Χ. σε πολλές ελληνικές περιοχές η συγκέντρωση των εδαφών στα χέρια μιας μειονότητας μεγαλοιδιοκτητών επεκτάθηκε, κυρίως στις γόνιμες περιοχές. Πολλοί γεωργοί, θύματα αυτής της συγκέντρωσης αλλά ίσως και κάποιου υπερπληθυσμού, περιορίστηκαν τότε σε πολύ μικρά μερίδια γης ή εκδιώχθηκαν στις πλέον άγονες ζώνες, και εκείνοι που δεν ήταν σε θέση να καταβάλουν το φόρο και αναγκάστηκαν να χρεωθούν, οι οποίοι πλήθαιναν συνεχώς, δεν είχαν τελικά καμία επιλογή παρά τη δουλεία λόγω χρέους ή τη μετανάστευση. Τότε οργανώθηκε ο ελληνικός αποικισμός με κατεύθυνση προς τα Δ (Ν. Ιταλία, Σικελία), κατόπιν στα Α (Μικρά Ασία, Εύξεινος Πόντος) και στα Ν (Β. Αφρική). Σε αυτόν συμμετείχε η αριστοκρατία, οι τεχνίτες, οι έμποροι και οι κατεστραμμένοι αγρότες, ως μισθοφόροι ή δούλοι.

Ο αποικισμός αυτός ήταν αρχικά αγροτικός. Κατευθύνθηκε γενικά στις πιο εκτεταμένες, πιο γόνιμες και λιγότερο κατοικημένες πεδιάδες από εκείνες της Ελλάδας. Βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στην εκμετάλλευση ενός ντόπιου ή μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού δεσμευμένου σε διάφορες μορφές υποτέλειας και έτσι παρήγε πλεονάσματα που συμμετείχαν στην προμήθεια της μητρόπολης.

ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Όσοσο η καταστροφή και η υποδούλωση ενός τμήματος των αγροτών αποδυνάμωσε την ύπαιθρο, μείωσε τη ζήτηση σε βιοτεχνικά προϊόντα και αποδυνάμωσε τη γενική οικονομική δραστηριότητα. Η διαρκής επιδείνωση των ανισοτήτων δημιούργησε επαναστατικά κινήματα που απαιτούσαν επανειλημμένως, σε όλη την αρχαιότητα, την κατάργηση των χρεών και την κατανομή των γαιών. Τα κινήματα αυτά οδήγησαν στην εξουσία είτε δημοκρατικά εκλεγμένους νομοθέτες μεταρρυθμιστές, είτε τυράννους που επιβλήθηκαν με τη βία.

Έτσι, στην Αθήνα, στις αρχές του 6ου αιώνα ο νομοθέτης Σόλων απάλλαξε τους υποτελείς αγρότες από το βαρύ φορτίο τους και απαγόρευσε τη δουλεία λόγω χρέους και την πώληση των παιδιών ως δούλων. Κάθε Αθηναίος πολίτης ανακηρύχθηκε έτσι ελεύθερος ενώπιον του κράτους. Ο Σό-

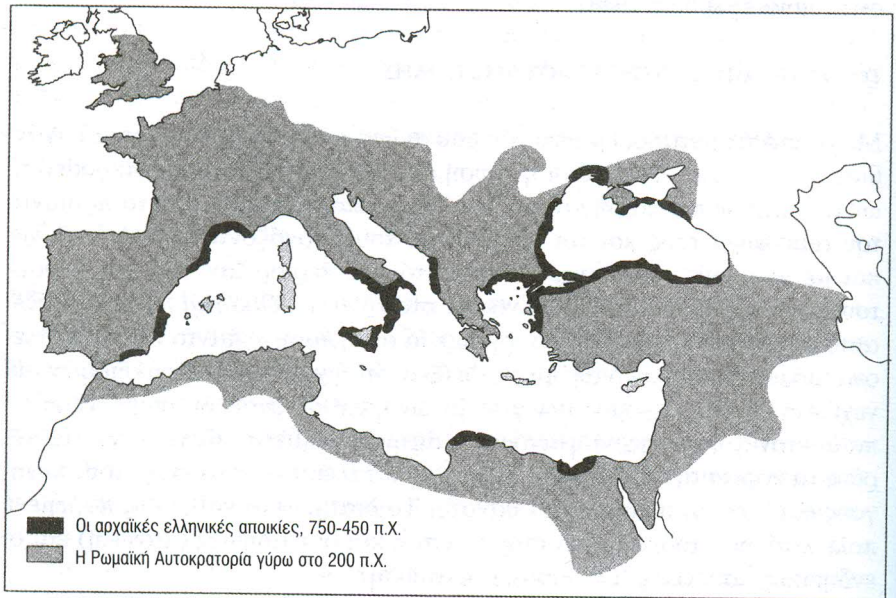
λων έλαβε επίσης μια σειρά μέτρων για τη διανομή των κοινών γαιών του saltus και τη δικαιότερη κατανομή των φόρων και των υποχρεώσεων των διαφόρων κατηγοριών πολιτών ανάλογα με τον πλούτο τους. Αλλά οι μεταρρυθμίσεις αυτές δυσαρέστησαν τόσο την ολιγαρχία, που τις βρήκε άκρως ριζοσπαστικές, όσο και τους αγρότες, που απαιτούσαν την αναδιανομή των γαιών. Το 524 π.Χ. ο Πεισίστρατος, εκπρόσωπος μιας αριστοκρατικής φατριάς που είχε αναλάβει την αρχηγία της ομάδας των «Διακρίων» (κίνημα αγροτών που είχαν χάσει τις περιουσίες τους και είχαν διωχθεί στα άγονα βουνά της περιφέρειας της Αττικής, κυρίως στο οροπέδιο της Διακρίας), κατέλαβε την Αθήνα και την εξουσία. Επέβαλε τότε ριζοσπαστικές ρυθμίσεις, διένειμε ευρέως τα δημευμένα από την αριστοκρατία κτήματα και τις χέρσες γαίες, συγκροτώντας έτσι μια ισχυρή τάξη μικρομεσαίων αγροτών, την οποία ενθάρρυνε να επενδύσει στους αμπελώνες και στα οπωροφόρα δέντρα μέσω πιστώσεων από το κράτος με χαμηλό επιτόκιο. Αντίθετα με τον Σόλωνα, που εκπροσωπούσε το λαό των πόλεων, ο Πεισίστρατος βασιζόταν στους άκληρους και καταδιωγμένους αγρότες και με την ανακατανομή των γαιών υπέρ τους πραγματοποίησε μία από τις πρώτες αγροτικές μεταρρυθμίσεις στην ιστορία. Ωστόσο, αν και οι μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα και του Πεισίστρατου και κατόπιν εκείνες του Κλεισθένη θεμελίωσαν τη δημοκρατία και προστάτευσαν τους Αθηναίους πολίτες από τη δουλεία, δεν κατάργησαν τη δουλεία των ξένων, ούτε στη μητρόπολη ούτε στις αποικίες (Gloltz 1948).

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ ΕΦΟΔΙΑΣΜΟΥ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Μετά από τις μεταρρυθμίσεις του 6ου αιώνα η αγροτική οικονομία ξανάνθισε στην Αττική. Ήταν έτσι η χρυσή εποχή των ανεξάρτητων μικρομεσαίων ιδιοκτητών που παρήγαν τον δικό τους σπόρο, πουλούσαν τα προϊόντα του αμπελώνα τους και του περιβολιού τους, εργαζόνταν οικογενειακώς και με μερικούς σκλάβους, ζούσαν λιτά και περιόριζαν τους απογόνους τους σε ένα ή δύο παιδιά. Ο Ξενοφών στο έργο του *Οικονομικά* εγκωμιάζει αυτό το ιδανικό ζωής. Ωστόσο η γεωργία αυτή παρήγε πάντα ελάχιστο πλεόνασμα, και υπήρχαν διάφορες ενδείξεις ότι η χρόνια έλλειψη σπόρων συνεχιζόταν: ο περιορισμός των γεννήσεων ήταν κανόνας, οι αποβολές και η παιδοκτονία ήταν συχνά φαινόμενα, άφηναν «έκθετα» τα νεογέννητα, κυρίως τα κορίτσια, στο δημόσιο δρόμο, εγκαταλείποντάς τα έτσι στους κυνηγούς δούλων και σίγουρα στο θάνατο. Το διατροφικό καθεστώς παρέμενε πολύ λιτό, οι σιποδείες ήταν συχνές, όπως και οι επιδημίες (πανώλη) και οι ενδημικές ασθένειες (ελονοσία, φυματίωση).

Βέβαια, από τον 6ο έως τον 4ο αιώνα π.Χ. ο αθηναϊκός πληθυσμός, συμπεριλαμβανομένης της πόλης και της υπαίθρου, υπερδιπλασιάστηκε, περνώντας από 100.000 κατοίκους σε περισσότερους από 200.000. Αλλά πρέ-

πει να αναφέρουμε επίσης ότι τον 5ο αιώνα η αθηναϊκή πόλη, κυρίαρχη των θαλασσών, σίγουρα εισήγε τουλάχιστον το ήμισυ του σιταριού της κυρίως από τον Εύξεινο Πόντο, καθώς επίσης, αργότερα, από τη Σικελία, τη Ν. Ιταλία, την Αίγυπτο και τη Θράκη (Finley 1975, Garnsey 1996). Τον 4ο αιώνα, αντιθέτως, όταν η πόλη έχασε την κυριαρχία της στη θάλασσα, ο εφοδιασμός της κατέστη συνεχής ανησυχία της κυβέρνησης: ο νόμος απαγόρευε επί ποινή θανάτου τις εξαγωγές σίτου, απαγόρευε σε κάθε κάτοικο να χρηματοδοτεί πλοία που δεν μετέφεραν σιτάρι στην Αθήνα και υποχρέωνε τους έμπορους να παραδίδουν στην πόλη τουλάχιστον τα δύο τρίτα των φορτίων τους σε σιτάρι. Οι τιμές του σπόρου, του αλευριού και του ψωμιού καθορίζονταν από τις αρχές, οι αγορές δημητριακών από τους έμπορους, και τα κέρδη τους περιορίστηκαν για την αποφυγή της μονοπώλησης, της κερδοσκοπίας και της ανέχειας. Οι άρχοντες (σιτοφύλακες) διορίζονταν αποκλειστικά για να ελέγχουν εάν εφαρμόζονταν σωστά όλοι αυτοί οι κανονισμοί. Αλλά ακόμη και στην Αθήνα οι νομικές αυτές διατάξεις δεν διήρκεσαν πολύ. Στις περισσότερες μη κυρίαρχες ελληνικές πόλεις υπεύθυνες για την επισιτιστική ασφάλεια του πληθυσμού δεν ήταν οι αρχές: είχε αφευθεί στις φροντίδες της επιδεικτικής φιλανθρωπίας των πλουσίων (ευεργεσία), που, αν και ανακούφιζε προσωρινά κάποιους λιμοκτονούντες, δεν μπορούσε να επιλύσει ριζικά το πρόβλημα αυτό.

Σχήμα 6.4.

Χάρτης των ελληνικών αποικιών και της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας

Η ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ Η ΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

Από τα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνα η κατάσταση της αθηναϊκής υπαίθρου επιδεινώθηκε εκ νέου. Στην πραγματικότητα, μέσω των κληρονομικών μεριδίων οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις έγιναν όλο και μικρότερες: το μέγεθος των περισσότερων κυμαινόταν μεταξύ δύο και τεσσάρων εκταρίων, δηλαδή εκτάσεις πολύ μικρότερες από το ελάχιστο που ήταν απαραίτητο για να τραφεί μία οικογένεια. Τα χρέη και η καταστροφή εξαπλώθηκαν και κατέληξαν, από τη μια πλευρά, στη δημιουργία άπορων μαζών έτοιμων να στρατολογηθούν ως μισθοφόροι ακόμη και στις υπηρεσίες του εχθρού και, από την άλλη πλευρά, στην ανάπτυξη της μεγάλης ιδιοκτησίας. Οι εμπύλιοι πόλεμοι αναζωπυρώθηκαν και, αφού η κυβέρνηση αρνιόταν τις μεταρρυθμίσεις, συνεχίστηκαν μέχρι τη μακεδονική κατοχή. Ο αποικισμός των περιοχών στα Α, υπό την καθοδήγηση του Αλέξανδρου του Μακεδόνα, επέτρεψε μια πρόσκαιρη ανανέωση της ευημερίας, κατόπιν η Αθήνα ερημώθηκε και στα τέλη του 2ου αιώνα π.Χ. εισήλθε σε μια φάση σοβαρής κρίσης η οποία συνεχώς επιδεινωνόταν μέχρι τη ρωμαϊκή κατοχή.

Η περίπτωση της Ιταλίας

ΑΠΟΙΚΙΣΜΟΣ

Η ρωμαϊκή πόλη διεξήγε μια επιχείρηση αποικισμού σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα, με σκοπό ουσιαστικά τη λεηλασία, την κατάσχεση καλλιεργήσιμων γαιών και την αιχμαλωσία δουλικού εργατικού δυναμικού. Ο ρωμαϊκός αποικισμός, αρχικά περιορισμένος στην Ιταλία, εξαπλώθηκε μετά από τη ρωμαϊκή νίκη επί της Καρχηδόνας σε όλη την περιοχή της Μεσογείου και στη Ν. Κεντρική και ΒΔ Ευρώπη. Οι κατακτήσεις αυτές προκάλεσαν μια τεράστια μεταφορά πλούτου από τις ηττημένες περιοχές προς την ιταλική χερσόνησο και ειδικά προς τη Ρώμη: γεωργικά προϊόντα, διάφορα εμπορεύματα, άργυρος και δούλοι εισέρρεαν σε χαμηλή τιμή. Στην ουσία επρόκειτο για πολεμικά λάφυρα, φόρους υποτέλειας που κατέβαλλαν οι περιοχές που έγιναν ρωμαϊκές επαρχίες, προϊόντα εκμετάλλευσης του *ager publicus* (σύνολο εδαφικών εκτάσεων, ορυχεία, λατομεία, δάση, αλυκές κ.λπ. που κάτεχε το ρωμαϊκό κράτος στις ηττημένες περιοχές) και ιδιωτικά κέρδη των ομάδων και των ατόμων που εκμεταλλεύονταν του πόρους των επαρχιών. Τα έσοδα του κράτους αυξήθηκαν τόσο πολύ ώστε το 167 π.Χ. η δημοκρατική κυβέρνηση αποφάσισε να καταργήσει κάθε άμεση φορολογία των πολιτών στην Ιταλία.

Ωστόσο η μαζική εισαγωγή δημητριακών σε χαμηλή τιμή που προερχόταν από τις αποικίες προκάλεσε έντονη πτώση των γεωργικών τιμών: στα